

HILDE DOMIN

Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

I

Ποιός είναι ο σκοπός της ποίησης σήμερα; Γιατί να διαβάζουμε ποίηση, γιατί να γράφουμε ποιήματα; Σήμερα; Ρωτώντας έτσι, είναι σά να ρωτάμε σχεδόν: «άκομη και σήμερα;». Σά να είχε χθές κάποιο νόημα, εκείνο για το οποίο σήμερα θα χρειαζόταν συγνώμη.

Για το έρώτημα αυτό υπάρχουν κιόλας δύο άκραίες απαντήσεις, και οί δύο άρνητικές. 'Η πρώτη αποκρούει το έρώτημα. Στην ποίηση δέν υπάρχει κανένας «σκοπός». 'Η ποίηση, όπως και κάθε τέχνη, είναι αυτοσκοπός. Σήμερα και πάντα. 'Αλλά γι' αυτό ακριβώς πρόκειται έδω. Κάθε τι, που πραγματικά έχει σημασία, είναι αυτοσκοπός, είναι δηλαδή, περιττό και ταυτόχρονα απαραίτητο. 'Ισως σήμερα άκομη πιο απαραίτητο από άλλοτε. 'Ετσι και ή ποίηση. 'Εδω πρόκειται για τή διακρίβωση αυτής της αναγκαιότητας, για μιá έρευνα του τί έννοείται με κάτι τέτοιο.

'Η δεύτερη απάντηση αποκρούει το ίδιο το πράγμα. Σε μιá έποχή

ὅπως ἡ δική μας, θὰ πρέπει νὰ ἀσχολούμαστε μὲ κάτι πιὸ χρήσιμο, θὰ πρέπει νὰ «ἀλλάξουμε» τὴν πραγματικότητα. Ἡ τέχνη ὅμως δὲν ἀλλάζει τὴν πραγματικότητα. Θὰ ἦταν καλύτερο νὰ μελετᾶμε τὰ πολιτικὰ ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες, παρὰ νὰ διαβάζουμε ἢ νὰ γράφουμε ποίηση. Πράγμα ποὺ ὄχι μόνο δὲν εἶναι μιὰ γνήσια λύση, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ διαπίστωση τοῦ Adorno ποὺ παρερμηνεύτηκε καὶ ποὺ τὴν εἶχε ὅμως ἀνακαλέσει, ὅτι μετὰ τὸ Auschwitz δὲν μπορεῖ νὰ γραφεῖ ποίηση. Ὅτι δηλ. ἡ ποίηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς μας.

Ἐπαναλαμβάνω τὴν ἐρώτηση πιὸ συγκεκριμένα : Παίζει ἀκόμη ἡ ποίηση ἓνα ρόλο στὴν πραγματικότητα τῆς σύγχρονης ζωῆς μας ; Καί, ἂν ναί, ποιόν ;

Ἔτσι διατυπωμένο τὸ θέμα εἶναι : Ποίηση καὶ πραγματικότητα.
Ἡ ποίηση καὶ ἐλευθερία.

Μόλις ὅμως ἀναζητήσουμε τὴν ποίηση σὰν ἄσκηση στὴ χρήση τῆς ἐλευθερίας, τότε πλησιάζουμε τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση τῆς πραγματικότητας. Γιατὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τέχνη, ἡ ἀλλαγή τῆς κοινωνίας δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση αὐτοσκοπός, ἀλλὰ συμβάλλει στὴ δυνατὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι τελικὰ ἡ οὐσία του. Ἡ ἀλλοιῶς, ἡ ποίηση εἶναι οὐδέτερη. Καὶ τὰ δύο ἐρωτήματα περιστρέφονται, ἔτσι, γύρω ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἄξονα.

Πάντως καὶ οἱ δύο περιπτώσεις ἀναφέρονται στὴν πραγματικότητα¹. Ὁ Joyce δήλωσε τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ γράψιμο λέγοντας : «Πάω νὰ ἀντιμετωπίσω γιὰ μυριοστὴ φορά τὴν πραγματικότητα τῆς ἐμπειρίας».

Ποτὲ ἡ πραγματικότητα δὲν ἦταν τόσο ὑπουλή ὅσο σήμερα. Μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψει τὴν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ σ' αὐτή, νὰ μᾶς ἀφανίσει. Ὁ ἀμυδρότερος κίνδυ-

νος φαίνεται σχεδόν ό πιό τρομακτικός : 'Υπάρχει και δέν ύπάρχει. 'Όλοι μιλάνε γι' αυτόν. Κανένας δέν τόν σχετίζει με τόν έαυτό του. Σά νά είναι ό κίνδυνος ένα συνάχι, πού τó άρπάζουν οί άλλοι, ένώ έμεις μένουμε άπρόσβλητοι. 'Ο κίνδυνος όνομάζεται κατεμπραγματώση (Verdinglichong), μεταμόρφωση σέ πράγμα, σέ κάτι χειραγωγήσιμο, πού σημαίνει άπώλεια του έαυτου μας.

Μπορεί ή ποίηση νά μάς βοηθήσει νά άντιμετωπίσουμε μιá τέτοια πραγματικότητα; ²

Πιστεύω πώς ό Hegel έχει άδικο με την πρόγνωση του, πώς ή έπιστήμη μπορεί και θά άντικαταστήσει τόν ποιητή. Αυτό δέν θά σημαίνει, άν ό Hegel δικαιωνόνταν, τó τέλος μόνο τής ποίησης. Έδω δέν μπορεί νά γίνει λόγος για τόν φυσικό έπιστήμονα. Αυτός «άλλάζει» κυριολεκτικά την πραγματικότητα, και περισσότερο άπό τους πολιτικούς δημιουργεί συνθήκες, όπου ή ζωή είναι δυνατή. 'Η πραγματικότητα όμως, πού δημιουργούν οί φυσικές έπιστήμες και ή τεχνική, είναι μόνο τó «πώς» του δικου μας «τί». Είναι ή προϋπόθεση. Δέν είναι ή ίδια ή ζωή (ή τουλάχιστον όχι άκόμη). «Δέν έχει σημασία τί έχουν κάνει με τόν άνθρωπο, αλλά τί κάνει αυτός μ' αυτό πού τόν έχουν κάνει», δηλώνει προγραμματικά ό Sartre. ³

'Ο κοινωνιολόγος και ό ψυχολόγος προσαρμόζουν τόν άνθρωπο στα ύπάρχοντα πρότυπα. 'Η προτείνουν καλύτερα πρότυπα προσαρμογής και «διαφωτίζουν» για τις έλλείψεις των ύπαρχόντων. 'Ο κοινωνιολόγος, ό ψυχολόγος, δημιουργούν σέ ένα καινούργιο επίπεδο προϋποθέσεις, όπου ή ζωή είναι δυνατή, μοντέλα τής ζωής και τής έπιβίωσης. ⁴ Με τά λόγια του Sartre : αυτοί «κάνουν» πάλι «κάτι με μάς». Τί έχει νά πει έδω ό ποιητής ; Είναι τελικά αυτός σέ θέση νά βοηθήσει νά κάνουμε κάτι μ' αυτό πού μάς έχουν ήδη κάνει ; Είναι μιá καμπή, ένα καταφύγιο μέσα σ' αυτή τή μοιραία διαδικασία ;

'Ο ποιητής κάνει ό,τι έκανε και ό,τι θά κάνει πάντα, άδιάφορο πια

πραχτική μορφή παίρνει ή ζωή, αν ταξιδεύουμε με τὸ ἄλογο, με τὸ τραῖνο ἢ με πυραύλους, ἀπὸ ἡπειρο σὲ ἡπειρο ἢ ἀπὸ ἄστρο σὲ ἄστρο. Ὁ ποιητὴς προσφέρει στοὺς ἀνθρώπους κάτι ποὺ δὲν εἶναι πάλι μιὰ προετοιμασία γιὰ κάτι ἄλλο. Δηλ. προσφέρει τὸ «περιττὸ» καὶ ταυτόχρονα «ἀπαραίτητο», ὅπως εἶπαμε παραπάνω, αὐτό, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἔχει σημασία.

Ὁ ποιητὴς μᾶς προσφέρει τὴν ἀνάπαυλα, ποὺ μέσα της σταματᾷ ὁ χρόνος. Ὅλες οἱ τέχνες προσφέρουν βέβαια αὐτὴ τὴν ἀνάπαυλα. Χωρὶς αὐτήν, τὸ σταμάτημα⁵ γιὰ μιὰ «πράξη» ἄλλου εἶδους, χωρὶς τὴν ἀνάπαυλα ποὺ μέσα της σταματᾷ ὁ χρόνος, ἡ τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ, δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ οὔτε καὶ νὰ ἀφομοιωθεῖ. Σ’ αὐτὸ ἡ τέχνη συγγενεύει με τὴν ἀγάπη : Καὶ οἱ δύο ἀλλάζουν τὴν αἴσθησή μας γιὰ τὸ χρόνο⁶.

Κάτι παρόμοιο, ὄχι ὅμως ἐντελῶς τὸ ἴδιο, μᾶς προσφέρουν οἱ διάφορες τέχνες πάνω σ’ αὐτὸ τὸ νησί τοῦ δικοῦ τους χρόνου—ἓνα νησί, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται πάντα λόγος, ποὺ τὸ βρίσκουμε ἤδη στὸν Mallarmé καὶ στὸν Hofmannsthal, ποὺ ἐμφανίζεται μέσα στὸ ζύμωμα τῆς καθημερινότητας γιὰ μιὰ μόνο στιγμή, στὴ διάρκεια μιᾶς ἀνάσας. Τί μᾶς προσφέρει λοιπὸν ἡ ποίηση, μέσα σ’ αὐτὴ τὴ σύντομη ἀνάπαυλα, αὐτὸς ὁ περίεργος συνδυασμὸς λόγου καὶ ἐρεθισμοῦ, αὐτὴ ἡ τέχνη τῶν λέξεων καὶ τῆς ἀπουσίας τους ;

II

Ἡ ποίηση μᾶς καλεῖ στὴν πιὸ ἀπλή καὶ ταυτόχρονα στὴν πιὸ δύσκολη συνάντηση, στὴ συνάντηση με τὸν ἑαυτό μας.

«Ἡ παγκόσμια ἱστορία στὸ σύνολό της», λέει ὁ Benn, «ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα, ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους ἀπὸ μερικὲς συναντήσεις με τὸν ἑαυτό μας». Τοῦτες εἶναι οἱ παραδειγματικὲς συναντήσεις (γιὰ τίς ἄλλες δὲ γνωρίζουμε τίποτα). Ἡ συνάντηση τοῦ ποιητῆ με τὸν ἑαυτό του εἶναι συνήθως φανερὴ, τὴν πραγματοποιεῖ ἀντιπροσωπευτικὰ γιὰ πολλοὺς, ἀλλὰ οὔτε κι’ αὐτὸς τὴν κάνει κτῆμα του. Ὁ

Ίδιος ό ποιητής δέν εΐναι παράδειγμα, άλλα στήν ξεχωριστή περίπτωση κάνει τό παραδειγματικό φανερό : τό «πρότυπό» του, τήν έσωτερική του αναγκαιότητα⁷. «Στόν ποιητή βρίσκει ή άνθρωπότητα τόν έαυτό της και τήν έκφρασή της», λέει ό Jean Paul, «γι' αυτό ό ποιητής μπορεί νά τά μεταδίνει εύκολα σέ άλλους». «Ό ποιητής εΐναι μιá μικρογραφία τής άνθρωπότητας» λέγεται στήν τελευταία διατύπωση, σ' αυτή του̃ Lukács⁸. Γι' αυτό ή συνάντηση του̃ ποιητή μέ τόν έαυτό του εΐναι μοναδική και ταυτόχρονα ένα πρότυπο για τή συνάντηση γενικά, μέ τούς άλλους, μέ τήν πραγματικότητα. Άμετάκλητη στιγμή, χρόνος έξω από τό χρόνο. Στιγμή που παγώνει και έτσι διατηρείται μέσα στό ποίημα. Πιο πραγματική και από τήν πραγματικότητα, τής εΐναι κάθε φορά νέα και διαφορετικά πραγματοποιήσιμη δυνατότητα.

Ή ποίηση εΐναι ή ούσία αυτού που συμβαίνει στόν άνθρωπο. Μας ξανασυνδέει μ' εκείνο τό μέρος του̃ εΐναι μας, που δέν τό βαραίνουν συμβιβασμοί, μέ τά παιδικά μας χρόνια, μέ τή ζωντάνια τών αντιδράσεών μας. Λέω «τών αντιδράσεών μας», για νά μὴν πῶ : του̃ αίσθήματός μας, αν και στό σημείο αυτό συμφωνῶ μέ έναν τόσο έγκεφαλικό και ψυχρό ποιητή, ὅπως ό Jorge Guillén. Και ενώ ή ποίηση μας ενώνει μέ τόν έαυτό μας, μέ τό δικό μας έγώ, μας ενώνει και μέ τούς άλλους, μας ξαναδίνει τή δυνατότητα τής επικοινωνίας⁹. Τοῦτο εΐναι, νομίζω, που μπορεί νά μας προσφέρει ή ποίηση, σέ μεγαλύτερο βαθμό από κάθε άλλη τέχνη και από κάθε άλλη άπασχόληση του̃ πνεύματος.

Ή μετάδοση του̃ μή — ή μάλλον του̃ μόλις έκφραζόμενου. Τοῦτο εΐναι, λοιπόν, ή άποστολή του̃ ποιητή. Για τό σκοπό αυτό «χρησιμοποιεΐται» τό ποίημά του. Όταν ὅμως χρησιμοποιεΐται δέν εΐναι πια «δικό του» ποίημα. Τότε δέν έχει σημασία ή συνάντηση μέ τόν έαυτό του, άλλα ή συνάντηση τών άλλων μέ τόν έαυτό τους, τήν ὁποία υποβοηθεΐ τό ποίημα : τή συνάντηση τών άλλων μέ τήν ίδια τους τήν έμπειρία. Το ποίημα τήν κάνει φανερή, ὀνομάζει και

ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ ἦταν ἐδῶ σκοτεινὸ καὶ τὸ φέρνει ξαφνικὰ στὴ συνείδηση. Ἡ ὀνομασμένη ἐμπειρία ἐμφανίζεται στὸν ἄνθρωπο σὰν κάτι ἀντικειμενικὸ καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ ἓνα νέο τρόπο : σὰν κάτι τὸ ἐντελῶς δικό του, τὸ ὁποῖο ὅμως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλους, ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὴν ἀνθρωπότητα ἀντὶ νὰ τὸν ἀπομονώνει ἀπ' αὐτή. Σ' αὐτὴ συμπεριλαμβάνεται καὶ ἀνήκει κι' αὐτός. Αὐτὸ συγκινεῖ καὶ ταυτόχρονα ἀπελευθερώνει. Μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ στὸν ἑαυτό του ἢ νὰ τὸ πεῖ παραπέρα, ὅπως ἀκριβῶς τὸ εἶπε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Ἡ κάθαρση εἶναι μονόλογος καὶ ἀναίρεση τοῦ μονόλογου. Τὸ ποίημα ἀλλάζει ἀνεπαίσθητα, ὅταν γεμίζει μὲ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀναγνώστη. Ἀκόμη καὶ ἡ προσωπικὴ πείρα τοῦ ἀναγνώστη παίρνει κάτι ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ ποιήματος, δυναμώνεται, γίνεται πιὸ ἐντονη, διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι περιμένει ὁ ἴδιος καὶ ἀπ' ὅ,τι ἴσως, χωρὶς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διατύπωση, θὰ εἶχε ζήσει. Τὸ ποίημα παραμένει βέβαια γιὰ τὸ συγγραφέα ἓνα κομμάτι τῆς βιογραφίας του, σὰν ἡ στιγμή τῆς μεγαλύτερης ταυτότητας μὲ τὸν ἑαυτό του, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ μεγαλύτερη αὐταπάρνηση, (αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὅσο καὶ γιὰ τὸν συγγραφέα, γιὰ τὸν καθένα), ἂν καὶ ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε νὰ τὸ διαβάσει κάποτε μὲ νέο καὶ ἐκπληκτικὰ διαφορετικὸ τρόπο. Τὸ ποίημα ἔχει ἀποδεσμευτεῖ ἀπ' αὐτόν, ποὺ ζεῖ στὸ συμπτωματικὸ καὶ ὄχι στὸ παραδειγματικὸ. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἐξαρτημένη ἀπὸ συμπτώσεις στιγμή τῆς ζωῆς, ποὺ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὑπερπήδησή της δημιουργήθηκε.

Τὸ ποίημα, αὐτόνομο, εἶναι σὰν ἓνα ἀντικείμενο, ποὺ τὸ «χρησιμοποιοῦν» ἄλλοι, τὸ ἔχουν δηλ. ἀνάγκη καὶ μποροῦν νὰ τὸ μεταχειρίζονται. Λέγεται ὅτι τὸ ποίημα εἶναι ἓνα εἶδος κοινῆς χρήσεως ὅπως κάθε ἄλλο πράγμα. Ὁ Enzensberger προτείνει στὸ δεύτερο τόμο τῶν ποιημάτων του *Landessprache*, ὁδηγίες χρήσεως («ὁδηγίες χρήσεως γιὰ θαρραλέους ἀναγνώστες») ὅπου μιμεῖται τὸν Brecht ποὺ συνόδευσε τὸ βιβλίο του *Hauspostille* τὸ 1927, μὲ «ὁδηγίες χρήσεως γιὰ κάθε ἀνάγνωσμα». Ἀλλὰ καὶ ἀμερικανοὶ ποιητές,

ὅπως ὁ William Carlos Williams, θεώρησαν τὸ ποίημα σὰν «εἶδος κοινῆς χρήσεως»· τὸ ἴδιο κάνω κι' ἐγώ. Μὲ μιὰ διαφορὰ: τὸ ποίημα, νομίζω, εἶναι ἓνα εἶδος χρήσεως ξεχωριστοῦ χαρακτήρα. Χρησιμοποιεῖται ἀλλὰ δὲν ἀχρηστεύεται ὅπως τὰ ἄλλα εἶδη, ποὺ ἡ χρήση τους ἔχει σὰν συνέπεια τὴ φθορὰ τους. Καινούργια βιώματα, διαθέσιμοι συνειρμοὶ αὐξάνουν ἀδιάκοπα τὸ ποίημα, τὸ πλουτίζουν, τὸ ἐμβαθύνουν καὶ τὸ διαπλατύνουν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καταναλωτῆ. Τὸ ποίημα δηλ. εἶναι ἓνα «μαγικὸ εἶδος», ποὺ ὀδηγεῖ σ' ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ταυτίζεται πραγματικὰ μὲ τὸν ἑαυτό του. Κι αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος γίνεται τὸ «σημεῖο συνάντησης τῶν λειτουργιῶν του» καὶ ἡ οὐσία τῆς λειτουργίας εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ του.

III

Ἐκτὸς τὰ παραπάνω προκύπτει πὼς ὁ ποιητὴς διαθέτει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτό του, τουλάχιστον στὶς δημιουργικὲς του στιγμὲς (ποὺ δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὶς δημιουργικὲς στιγμὲς τοῦ ἀναγνώστη, ἢ ἴσως μόνο κατὰ τὸ βαθμὸ τῆς ἐντασης). Γιὰ νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ, νὰ κατορθώσῃ μιὰ τέτοια ἰσορροπία καὶ μάλιστα μπροστὰ στὰ μάτια ὄλων, χρειάζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα, νὰ ἔχει καὶ θάρρος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνουμε πὼς ἡ τέχνη ζεῖ ἀπὸ τὸ θάρρος. Καὶ πιὸ πολὺ ἢ ποίηση. Αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς γύμνασμα θάρρους, μαραίνεται χωρὶς αὐτό, ποὺ εἶναι τόσο σπουδαῖο ὅσο καὶ ἡ πραχτικὴ χειροναχτικὴ ἰκανότητα. Τὸ θάρρος ποὺ χρειάζεται ὁ ποιητὴς εἶναι τουλάχιστον τριῶν εἰδῶν: τὸ θάρρος νὰ λέει, (ποὺ εἶναι τὸ θάρρος τῆς ταυτότητας),¹⁰ τὸ θάρρος νὰ ὀνομάζει (ποὺ εἶναι τὸ θάρρος νὰ μὴν ὀνομάζει κάτι λάθος καὶ νὰ μὴν διαστρεβλώνει τίποτα), νὰ καλεῖ (ποὺ εἶναι τὸ θάρρος νὰ πιστεύει στὴν ἀνάγκη τοῦ ἄλλου γιὰ κάλεσμα). Μέσα ἀπὸ τὸ στενὸ χῶρο τοῦ Ἐγώ του, πρέπει νὰ περάσῃ στὸν γενικό, στὴ στιγμιαία, στὴν παράδοξη ἀλήθεια τῆς ἀνεπανάληπτα μοναδικῆς καὶ ταυτόχρονα παραδειγματικῆς ἐμπειρίας, στὴν «πραγματικότερη πραγματικότητα».

Δὲν ὑπάρχει ἀντίστροφη πορεία. Ἐνας ἀπὸ τοὺς νεώτερους ποιητὲς¹¹ ἔξομολογεῖται ὅτι «θέλησα νὰ μιλήσω γιὰ ὄλους, καὶ δὲν μπόρεσα νὰ μιλήσω γιὰ τὸν ἑαυτό μου». Ἡ ἐμπειρία αὐτή, αὐτὸ τὸ πολὺ προσωπικὸ παράπονο, μεταβάλλεται σὲ κάτι τὸ παραδειγματικό : Πρὶν ἀκόμη καλὰ-καλὰ τὸ ἐκφράσει καὶ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ νὰ «μιλήσει γιὰ τοὺς ἄλλους», μιλάει κιόλας γι' αὐτούς. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ διαλεχτικὴ τῆς ποίησης, μέσα στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει τίποτα χωρὶς τὴν ἀντίθεσή του, καὶ ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ «μὴ θέλει» τίποτα καὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θάρρος γιὰ τὴν ἀλήθεια.

Εἶναι μιὰ σχετικὴ ἀνακούφιση, ὅταν κανεὶς γνωρίζει καὶ προαισθάνεται σιγά-σιγά πὼς ὁ λόγος του χάνει τὴν προσωπικότητά του, «ἀποξενώνεται» (αὐτὸ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ γρήγορα), πὼς γίνεται μιὰ γυάλινη σφαῖρα, ποὺ μέσα της βλέπει καθέννας τὴ δική του πραγματικότητα καὶ τὰ δικά του ὄνειρα. Ὁ ποιητὴς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δειλός, δὲν μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ στὶς προσδοκίες καὶ ν' ἀρνηθεῖ ἢ νὰ ξεριζώσσει τὴν ἐμπειρία του (τὰ «ὄνειρά» του εἶναι ἓνα μέρος αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας). Ὅταν ἀκούει πὼς πρέπει νὰ εἶναι «οὐδέτερος», ὀφείλει νὰ κλείνει τ' αὐτιά του.

Ἡ λέξη «οὐδέτερος» σήμερα εἶναι τῆς μόδας. Μὲ τὸ σύνθημα «οὐδέτερος», ὁ ἄνθρωπος τῆς σύγχρονης κοινωνίας τυποποιεῖται καὶ ἰσοπεδώνεται. Οὐδέτερο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἔδαφος, ποὺ πάνω του κινεῖται ὁ ἄνθρωπος. Τὸ οὐδέτερο ἔδαφος παρέχει ἐλευθερία στὶς κινήσεις του. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ πρέπει νὰ εἶναι οὐδέτερος, δὲν εἶναι ἓνα ἀντικείμενο μέσα σὲ ἄλλα. Δὲν εἶναι ἓνα ὑλικὸ ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὁποιοδήποτε σκοπὸ. Ἐδῶ ἔχουμε ἐντελῶς συγκεκριμένα, τὴν ἀπειλή, ποὺ «κανέννας δὲν τὴ σχετίζει μὲ τὸν ἑαυτό του» : τὴν κατεμπραγμάτωση. Αὐτὸ τὸ «οὐδέτερος» εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς μορφές της. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀρνεῖται νὰ συμμορφώνεται στὴν ἔξομοίωσή του μὲ τὸ σύστημα. Ἡ λέξη «οὐδέτερος» δὲν ἔχει καμιὰ θέση στὸ ἀνθρώπινο. Καὶ λιγότερο στὴν τέ-

χνη, και ακόμη λιγότερο στην ποίηση. 'Η ποίηση είναι τὸ ἀντιουδέτερο κατ' ἔξοχήν.

Τὸ νὰ ἔχει κανεὶς τὸ «θάρρος τῶν ἐμπειριῶν του», πού χωρὶς αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ποίηση, σημαίνει νὰ ἀντιστέκεται στὸ ρεῦμα, νὰ μὴν εἶναι ὅπως ὁ καθένας, νὰ μὴ συγχέεται, νὰ μὴ γίνεται ἀντικείμενο συναλλαγῶν καὶ ἔτσι νὰ μὴ «χρησιμοποιεῖται», ἀλλὰ νὰ εἶναι ζωντανός, (ζωντανός καὶ οὐδέτερος εἶναι ἔννοιες πού ἀποκλείουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη), νὰ καλεῖ τοὺς ἄλλους νὰ μείνουν ζωντανοί, νὰ τοὺς πληγώνει καὶ νὰ τοὺς διατηρεῖ τρωτούς, ὥστε νὰ παίρνουν θέση ἀπέναντι στὴν ἀπάνθρωπη οὐδετερότητα. Γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ εἶναι ταυτισμένοι μὲ τὸν ἑαυτό τους.

Διαφορετικὰ τὸ κάλεσμα πέφτει στὸ κενό. Καθημερινὰ «πεθαίνουν» οἱ ἄνθρωποι καὶ κινοῦνται μηχανικὰ σὰ μαριονέτες τοῦ ἑαυτοῦ τους. Καθένας τὸ νοιώθει, ἰδιαίτερα στὶς ἀνεπτυγμένες βιομηχανικὲς χῶρες, πὼς σήμερα οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι εἶναι μισοπεθαμένοι. 'Ο «μισοπεθαμένος» εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα, πού ἀντιδρᾷ μόνο σὲ διαταραχὲς τῆς προμήθειάς του μὲ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ. «Ζωντανός» εἶναι ἐκεῖνος πού δὲν ἀνέχεται τὴν καταστροφή τῆς ἰδέας του γιὰ τὸν κόσμο.

Οἱ ἀπονεκρωμένοι δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενο στὴν τέχνη. Οὔτε στὴν ποίηση, οὔτε καὶ σὲ καμιὰ ἄλλη τέχνη. Τότε θὰ ἔλειπε ἡ ἐμπειρία πού συμπυκνώνεται καὶ ζωντανεύει στὴν τέχνη καὶ συγκεντρώνεται σὲ ἓνα ἀνώτατο δυναμικὸ, πού ἐξυψώνει τὸ δυναμικὸ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ πού θὰ ἔλεγε ὁ ποιητής, ἂν βέβαια ἐπιζοῦσε, θὰ ἦταν καταδικασμένο νὰ μεταδίδει κάτι ἀποσπασματικὸ, πού δὲ θὰ εἶχε καμιὰ ἰσχὺ καὶ δὲν θὰ ἦταν δεσμευτικὸ γιὰ κανέναν. Εἶναι σίγουρο, πὼς τὰ μεγάλα «πρότυπα» τῆς ζωῆς κινδυνεύουν νὰ καταντήσουν σχήματα, ὅπου οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται σὰ μαριονέτες. ('Ἐνα μέρος τῶν παραδοσιακῶν «προτύπων» ἀχρηστεύεται ἀναγκαστικὰ ἔξαιτίας τῶν ἀλλαγμένων συνθηκῶν τῆς ζωῆς)¹². Τότε, ὄχι

μόνο θὰ ἔφτανε τὸ τέλος τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ὑπῆρχε πιά σὰν ἄνθρωπος, ἀλλὰ σὰν ἓνα ἀφανιζόμενο εἶδος ὅπως ἡ φτέρη-γίγαντας, ποὺ θαυμάζουμε μόνο στὰ θερμοκήπια.

Γι' αὐτὸ ὁ ποιητὴς εἶναι σήμερα, σὲ μιὰ τυποποιημένη κοινωνία, ἀπλῶς μόνο μὲ τὴν ὕπαρξή του, «ἄμμος στὰ γρανάζια» (*Sand in der Rädern*) ὅπως λέει ὁ G. Eich. Εἶναι «ἀνησυχία» (*Grass*) καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτα ἄλλο. Ἐκτὸς ἂν νοθεύει τὴν πραγματικότητα, μὲ ἄλλα λόγια : ἂν δὲν εἶναι καλλιτέχνης, ἀλλὰ προμηθευτῆς διακοσμῆσεων. Αὐτός, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καταφύγει, ὅπως κάθε ἄλλος, σὲ μιὰ «ψεύτικη πραγματικότητα», αὐτὸς εἶναι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος κατ' ἐξοχήν. (Τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς σήμερα δὲ σημαίνει ὅπως-δήποτε πῶς εἶναι «σύγχρονος». Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς σύγχρονος εἶναι ζήτημα συνείδησης). Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει ἀναγκαστικά, πῶς ὁ ποιητῆς, ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸν ἑαυτὸ του, δὲν τὸν παραπλανᾷ κάπου παράμερα, ἀλλὰ τὸν κατευθύνει στὴν πραγματικότητά του καὶ τοῦ ἀνοίγει τὰ μάτια γιὰ τὴν ἐποχὴ του.

IV

Σήμερα βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ μεταπήδησης, σὲ ἓνα διαφορετικὰ διαρθρωμένο τρόπο ζωῆς : ἀπὸ μιὰ κυρίως διαχρονικὴ σὲ μιὰ μᾶλλον συγχρονικὴ κοινωνία, ποὺ ἐπιφορτίζει τὸν ποιητὴ —ὁ ὁποῖος ὅμως κάνει τὸ «ἴδιο», ποὺ ἔκανε «πάντα»— μὲ ἓνα νέο (ἀντίστροφο) καθῆκον πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ ταυτόχρονα τὸν ἀπειλεῖ μὲ ἀφανισμό, τὸν φέρνει δηλ. αὐτόματα σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὴν τάση τῆς ἐξέλιξης καὶ τὸν κάνει ἐπίκεντρο τῆς ἀνθρώπινης ἀντίστασης, ἐνῶ ἀκριβῶς ἡ τάση αὐτὴ τοῦ ἀφήνει ὅλο καὶ λιγότερο χῶρο καὶ συνεργεῖ στὴν κατάργησή του. Αὐτὸ εἶναι μιὰ πολὺ δύσκολη καὶ σχεδὸν ἀδιέξοδη θέση, ὅπου τὸ ἀσυμβίβαστο ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸ καὶ στὸν ἔξω κόσμος, ποὺ εἶναι ὁ καταλύτης τῆς δημιουργικότητος τοῦ ποιητῆ, βρίσκεται σὲ μιὰ παράδοξη ἔνταση, ἐκτὸς ἂν ὑποχωρήσει καὶ προσαρμοστεῖ, πράγμα ποὺ σημαίνει τὴν ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς ὕπαρξής του σὰν ποιητῆ¹³.

Γιὰ νὰ γίνουμε ἐντελῶς σαφεῖς : Ὁ διαχρονικὸς τρόπος ζωῆς λειτουργοῦσε μὲ βάση τὰ παραδοσιακὰ μοντέλα συμπεριφορᾶς, καὶ τοὺς «δογματισμοὺς» ποὺ πέρα ἀπ' αὐτοὺς, ἀπόμεινε ἕνας χῶρος γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου, καὶ ἔτσι καὶ γιὰ τὴν τέχνη. Σήμερα λειτουργοῦμε σ' ἕνα συγχρονικὸ ἐπίπεδο, μὲ βάση ἕνα σύστημα πολὺπλοκῆς καὶ σκοτεινῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης. Τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα ἀντικαταστήθηκαν ἀπὸ ἔξωτερικὲς ρυθμίσεις ποὺ ἐπιβάλλουν τὰ συλλογικὰ συμφέροντα, ποὺ μέχρι τώρα κατευθύνονται ἀπὸ ἕνα πολὺπλοκο ἡμιαυτόματο σύστημα ἐπικοινωνιῶν, καὶ ποὺ μελλοντικὰ θὰ κατευθύνονται ἐντελῶς ἀπὸ ὑπολογιστικὲς μηχανές. Αὐτές, κατασκευασμένες μὲ πρότυπο τὸν ἄνθρωπο, θὰ τὸν προσαρμόσουν στὸ δικό τους μοντέλο, ὥσπου νὰ ἑξομοιωθεῖ κυριολεκτικὰ μὲ τὴν ὑπολογιστικὴ μηχανή. Μὲ τὴ ρύθμιση στὸ συγχρονικὸ ἐπίπεδο, δὲν ἀπομένει οὔτε τὸ στήριγμα τῶν παραδοσιακῶν προτύπων, οὔτε καὶ ἐκεῖνο τὸ περιθώριο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἔξωτερικὴ ρύθμιση εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς πιὸ ὀλοκληρωτικῆς ἀπὸ μιά διαχρονικὰ διαρθρωμένη κοινωνία, στὴν ὁποία ἡ «ἐλευθερία» μποροῦσε νὰ πραγματοποιεῖται πέρα ἀπὸ τοὺς δογματισμοὺς ποὺ καθαγιάστηκαν στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων.

Ὁ ποιητὴς πιέζεται ὅσο κανεὶς ἄλλος ἀπὸ δύο ἀνταγωνιζόμενες διαλεχτικὲς διαδικασίες, ἀπὸ δύο κοινωνικὲς δομές, προσπαθώντας νὰ βρεῖ μιά τρίτη. Ἔτσι, ἀπὸ μόνος του στέκεται στὴ διασταύρωση ἀνάμεσα στὴν παλιὰ τάξη καὶ σὲ μιά πιθανὴ οὐτοπία. Γι' αὐτὸ ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ εἶναι σήμερα μόνον ἀντίθετος, ἀρνητὴς καὶ ὄχι «ὑμνητὴς». Τὸ Ναὶ ἐδῶ εἶναι σὰ δυνατότητα τῆς πίστεως τοῦ στὴ συνέχιση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς του, εἶναι ἡ πίστη στὴ συνέχιση τῆς ἐτοιμότητος τῶν ἄλλων καὶ στὴ συνέχιση τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ λόγου. Εἶναι, σχεδόν, πίστη στὸ «θαῦμα». Χωρὶς αὐτὸ τὸ Ναί, χωρὶς τὴ μυστικὴ οὐτοπία τῆς δικῆς του δυνατότητας, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει καὶ τὴ δυνατότητα τῶν ἄλλων, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ γραφεῖ σήμερα οὔτε μιά λέξη ποιήματος, οὔτε καὶ νὰ διαβαστεῖ¹⁴. Ἡ ποίηση εἶναι, λοιπὸν, χωρὶς ἀμφιβολία μιά τολ-

μηρὴ δουλειά, μιὰ ὑπόθεση τοῦ «καὶ ὅμως» καὶ μ' αὐτὸ ἓνα γύμνασμα στὴν ἀλήθεια, στὴν ἀγωνία (στὴν ἀναγκαία ἀγωνία), καὶ στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἀγωνία.¹⁵

Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ποιητὴς εἶναι σήμερα ἀκόμη καὶ ὁ «ἀρνητὴς», στὴν πραγματικότητα πάντα ἓνας «ὑμνητὴς». Σὰ νὰ ἦταν τὸ μαῦρο ἓνα ἀνοιχτὸ χρῶμα.

Ἡ ποίηση, σὰν τὸ «ἀντίστροφο κίνητρο», τὸ κίνητρο πρὸς τὰ μέσα (Gehlen), ποὺ ἐπιζητᾷ τὴν ἰσχυροποίηση τοῦ ἀτόμου, ποὺ πρῶτα χαρακτηρίζονται σὰν «φυγὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα» ἢ σὰν «συντηρητικὴ οὐτοπία» (Mannheim)—σὲ μιὰ ἐποχὴ συγχρονικῆς ἑξωτερικῆς ρύθμισης καὶ προσαρμογῆς, γίνεται προϋπόθεση γιὰ μιὰ δημιουργία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας γενικά: δηλ. προϋπόθεση γιὰ τὴ δραστηκὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης. Αὐτὸ γίνεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ποιήματος, ἂν δηλ. αὐτὸ εἶναι πολιτικὸ σὲ στενότερη ἔννοια ἢ μόνο σειμογράφος τῆς ἐποχῆς, δηλ. ἀνησυχητικὸ καὶ ταυτόχρονα ἐξυψωτικὸ τῆς συνείδησης καὶ τοῦ παλμοῦ τῆς ζωῆς. Χωρὶς ἄλλο, τὸ ποίημα γίνεται μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἐγγυητὴς τῆς ἐλευθερίας, ἐνάντιο στὸ «μονοδιάστατο» (Herbert Marcuse) τῆς προσαρμοσμένης καὶ παθητικῆς λειτουργίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ διαλεχτικὴ στροφή, ὅπου ἡ ὀπισθοχώρηση γίνεται προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίθεση: ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ δράση, προϋπόθεση γιὰ τὴ δράση. Θὰ ἀλλάξει—ἢ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει—ἡ ποίηση ἔμμεσα τὴν πραγματικότητα; Κάνει ἡ ποίηση ν' ἀκουστεῖ ἡ ἐσωτερικὴ φωνή, ποὺ ἀντιστέκεται στὶς προσταγὰς γιὰ ἑξομοίωση; Προφυλάσσει τὴ «μοναδικότητα» ἀπὸ τὴν ἀπώλεια;

V

Πιο κριτικὰ ἀπὸ τὸν Brecht (ἡ ποίηση πρέπει ν' ἀλλάζει τὴν πραγματικότητα), πιο αισιόδοξα ἀπὸ τὸν Benn, (ἡ ποίηση, ἡ τέχνη

μένει χωρίς αποτέλεσμα), ρωτάω εγώ : Πρόκειται τουλάχιστον για μιὰ ανύψωση τοῦ ἐπιπέδου τῆς χειραγώγησης ; Τοῦ ἐπιπέδου στοῦ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος «δὲν κάνει πιά κάτι μ' αὐτὸ ποὺ τὸν ἔχουν κάνει», ἀλλὰ κάτι ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ; Τί συμβαίνει μὲ τὴν ανύψωση τοῦ ἀνθρώπου στὶς ἴδιες του τὶς δυνατότητες σὰν προϋπόθεση ἑνὸς ἀνθρωπινότερο ἰ κόσμου ; ;

Γιὰ νὰ εἶμαστε εἰλικρινεῖς, τὰ πράγματα εἶναι ἄσχημα, καὶ ἔτσι ἄσχημα καὶ γιὰ τὴν ἄποψή μας : Ἄνῃκει μήπως ὁ ποιητῆς, ἀνῃκει ὁ ἀναγνώστης τῆς ποίησης σ' ἐκείνους, ποὺ τὰ βγάζουν πέρα καλύτερα, ὅταν ἔρχονται οἱ «δοκιμασίες» ; Ἄντιστέκεται καλύτερα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς στοὺς μυστικούς — ἢ φανεροὺς — παραπλανητὲς πέρα καὶ δῶθε ἀπὸ τὸ σιδηροῦν παραπέτασμα ; Ἄν ἡ ποίηση ξαναφέρνει τὸν ἄνθρωπο στὸν ἑαυτό του, ἂν τὸν παροτρύνει στὴν ἀλήθεια, δὲν θὰ ἔπρεπε ὁ ποιητῆς καὶ ὁ ἀναγνώστης του νὰ εἶναι πιὸ πρόθυμοι γιὰ εὐθύνη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ;

Ἡ ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτό μας, τὴν ὁποία προκαλεῖ τὸ ποίημα (ὅταν τὸ γράφουμε ἢ ὅταν τὸ διαβάζουμε), εἶπαμε πὼς εἶναι μιὰ ταυτότητα στιγμιαία. Στιγμιαῖες ἐκστάσεις. Τέτοιες στιγμὲς φέρνουν τὸ ἄλλοθί τους μέσα τους. Ἡ κάθαρση, αὐτὴ ἡ τακτοποίηση ἀνάμεσα στοῦ μέσα καὶ στοῦ ἔξω, ἀνάμεσά στὴν πραγματικότητα καὶ στὴν ἀντι-πραγματικότητα, ὀλοκληρώνεται στὴ «σφαῖρα τῆς ἐκφόρτισης» (Gehlen), καὶ σὰν τέτοια στὴν πραγματικότητα εἶναι «χωρὶς ἀποτέλεσμα»¹⁶.

Ἡ σφαῖρα αὐτὴ δὲν εἶναι ὅμως κρεμασμένη στοῦ τίποτα καὶ στοῦ Πουθενά, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ «νησίδες χρόνου», γιὰ «στιγμὲς». Τὸ σύνολο τῶν στιγμῶν αὐτῶν ποὺ ἰσχυροποιοῦν τὸ ἐγώ, ἀκόμη καὶ ἂν κάθε μιὰ χωριστὰ εἶναι χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἂν δηλ. χάνεται ἄσκοπα, θὰ ἔπρεπε νὰ σχηματίζει μιὰ «ἐσωτερικὴ συνέχεια» καὶ νὰ ἐπιδρᾷ πάνω σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένο στὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κόσμου. Θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ ἐπιδρᾷ στὸν ἄνθρωπο,

πού εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα τυχαῖο σημεῖο συνάντησης ἐρεθισμῶν. Ὅπως στὴν περίπτωση τῆς κ ρ α ι π ἄ λ η ς, θὰ ἐξαρτιόταν κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴ συχνότητα αὐτῆς τῆς κάθαρσης, τὸ πόσο ἓνας ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπ' αὐτὴ καὶ πόσο, κατὰ συνέπεια, εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους. Καὶ κατὰ πόσο εἶναι λιγότερο «κατευθυνόμενος». Ἄν καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ δύσκολη καὶ στατιστικὰ ἀναπόδεικτη ὑπόθεση. Ἡ «στιγμιαία ἔκσταση», αὐτὴ ἢ «βραχυκυκλωμένη» ἀκολουθία ἐμπειριῶν, εἶναι ἓνας ἐντελῶς κλειστὸς κρίκος;

Αὐτὸ πού ἀπελευθερώνει δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιδρᾷ; Ὅσο πιὸ ἀπελευθερωτική, πιὸ ἐρεθιστική, εἶναι ἡ τέχνη, τόσο λιγότερο ἀποτελεσματική εἶναι; Αὐτὸς πού «σταματᾷ» σ' αὐτὴ— τὴν ὅπωςδήποτε «δημιουργική»— στιγμὴ τῆς στιγμιαίας του ἔκστασης εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὴ δραστηριότητα. Ἄν καὶ στρέφεται ἀκριβῶς πρὸς τὴν πραγματικότητα, πρὸς τὴν οὐσία τῆς πραγματικότητας τῆς ἐμπειρίας του καὶ εἶναι ἐλεύθερος τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἀπὸ κάθε διαβρωτικὸ «συμφέρον», πού παρεμποδίζει ἢ διαστρεβλώνει τὴν πράξη. Καὶ ὅμως, ἡ στιγμὴ αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι στιγμὴ τῆς πράξης. Οὔτε καὶ πρακτικὸ «φτιάξιμο μιᾶς σωστῆς ζωῆς». Πάλι, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ διαλεχτική τῆς ἀντίστασης, στὸ «σταμάτημα» μένει σὰν ἐλευθερία, αὐτὸ πού στὴν ἐφαρμογὴ θὰ χανόταν ἀπὸ μόνο του. Δὲν μπορούμε νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο. Τουλάχιστον ὄχι στὴ θεωρία.

Καὶ ὅμως ἐπὸ τὴ σφαῖρα τῆς «ἐκφόρτισης», ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ κίνητρου πού ἀποστρέφεται τὴν πράξη, τραβᾷμε ὀλοένα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα, πού ἔχει ἀφαιρεθεῖ καὶ ἐξιδανικευτεῖ ἀπ' αὐτὴ, γιὰ χάρη τοῦ «πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικὰ» γιὰ χάρη τῆς ὄνειρικῆς εἰκόνας αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, πού κάθε μέρα ἀπομακρύνεται ὅλο καὶ περισσότερο. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ συνεχῶς διαπλατυνόμενη ρωγμὴ ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ στὴν δυνατότητά της, δημιουργεῖ τὸ πήδημα καὶ τὴν ἐπίθεση γιὰ τὸ

μή - συμβιβασμό και τή μή - προσαρμογή, τὸ χάσμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι καὶ σ' ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ στὴν ἀντιπραγματικότητα (στὸ οὐ-τόπος, στὸ ὄνειρο). Ὁ ποιητὴς κάνει συνεχῶς ὅλο καὶ πιὸ ὀδυνηρὰ αἰσθητὸ τὸ χάσμα τοῦτο, γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, τὸ πραγματοποιεῖ καὶ τὸ ξεπερνᾷ, μέσα σὲ μιὰ στιγμή, στὸ ποίημα. Καὶ ἔτσι ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς στιγμὲς τῆς ὑπέρτατης ταυτότητας καὶ τῆς ὑπέρτατης ἀντικειμενοποίησης παραμένει ἴσως ἓνα ὑπόλοιπο, μιὰ δυνατὴ συνέχεια στὸ ζωντανὸ – συνέχεια τῆς ἀσυνέχειας. Ἔτσι λίγο, καθὼς εἶναι, ἀνήκει σὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχει ὁ ἄνθρωπος. Σ' αὐτό, ποὺ σώζει τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὸν ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις, ἀδιάφορο κάτω ἀπὸ ποιά κοινωνικὴ μορφή ζεῖ. Γιατὶ ὅλα θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σὰν ἀναφορὰ τὸν ἄνθρωπο, ἂν θὰ πρέπει νὰ «σωθεῖ» κάτι μέσα σ' αὐτὴ τὴν κρίση τῶν μέχρι τώρα δοκιμασμένων μοντέλων ζωῆς, πού, ἂν καὶ μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἐπιφάνεια, παρουσιάζουν μιὰ μοιραία ὁμοιότητα δομῆς στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση.

Ἡ δυνατότητα τῆς εὐθύνης δὲν θὰ βρισκόταν μόνο στὸ περιεχόμενο, στὴν ἐκλογή τῶν θεμάτων τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ στὴν ταυτότητα τῆς αὐτοαπομάκρυνσης ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν λειτουργιῶν, στὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο ἔξω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὠφελιμιστικὲς σχέσεις.

Ἡ ἐποχὴ τῶν γυάλινων πύργων πέρασε, τόσο γι' αὐτοὺς ποὺ γράφουν ὅσο καὶ γιὰ κείνους ποὺ διαβάζουν. Σήμερα δὲν ὑπάρχει πιὰ ἀπομόνωση. Εἴμαστε ὅλοι ἐκτεθειμένοι, χάσαμε τὴν πολιτικὴ ἀφέλεια, ποὺ χαραχτήριζε ὅλους τοὺς κατοίκους κάθε εἶδους γυάλινων πύργων. Ἀκόμη καὶ ἡ πίστη σὲ μιὰ πολιτικὴ πανάκεια, ἡ ὑποχώρηση σὲ μιὰ ἀσφαλῆ ἰδεολογία, θὰ ἦταν μόνο φυγὴ, φυγὴ σὲ ἓνα νέο πύργο. Εἴμαστε ἐντελῶς ἀπροστάτευτοι : οὔτε μπορούμε νὰ προστατευτοῦμε οὔτε νὰ προστατεύσουμε, ὁ καθένας χωριστὰ σὰν ἄτομο μπλεγμένος σὲ συσχετίσεις, τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ ἐπι-

σκοπήσει οὔτε νὰ κατευθύνει καὶ μέσα στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ παραιτηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν παρηγοριὰ τῆς θεωρίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῆς ἰδεολογίας¹⁷. Ὡστόσο, ἀδιάφορα ἂν μπορούμε νὰ «ἀλλάξουμε» κάτι ἢ ὄχι, πρόκειται γιὰ τὴ δυνατὴ εὐθύνη τοῦ καθενός, σὲ μιὰ ἐποχὴ, ποὺ τὸ οὐσιαστικὸ βίωμά της εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὸ παράδοξο τῆς ἐμμονῆς στὴν ἀδύνατη εὐθύνη. Καὶ κυρίως γιὰ τὴν εὐθύνη ἐκείνου, ποὺ ἔχει νὰ ἀντικειμενοποιήσει τὴν κοινὴ ἐμπειρία, γιὰ τὴν εὐθύνη τοῦ ποιητῆ νὰ «δίνει τὰ σωστὰ ὀνόματα». Γιὰ —ἐλάχιστη ἀπαίτηση— τὸν ἀληθινὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ κόσμου μας.

Ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσει νὰ γυμναστεῖ ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ καλὰ γιὰ τὴν ἀποστολὴ αὐτή, ὄχι μόνο στὴν τεχνικὴ, ἀλλὰ, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ὁ σειсмоγράφος, μὲ τὸ νὰ μὴν ἐγκλείεται στὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ νὰ καταγράφει τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του (κι ἐδῶ ἀνήκει ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα καὶ ἡ εὐσυνείδητη ἀνάγνωση τῶν ἐφημερίδων), ὥστε νὰ γίνῃ ὁ «σεισογράφος» ἑνὸς ὅσο τὸ δυνατὸ πλατύτερου κόσμου.

Πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὁ ποιητὴς καταγράφει τὴ ρωγμὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ «εἶναι» καὶ σ' ἐκεῖνο ποὺ θὰ «ἔπρεπε νὰ εἶναι» καὶ «θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι γιὰ νὰ τὴν κάνει ἔτσι γλώσσα καὶ νὰ τὴν ὀνομάσει. (Αὐτό, τὸ νὰ ὀνομάζει, εἶναι τὸ τρίτο «θάρος», ποὺ χρειάζεται ὁ ποιητὴς).

VI

Μὲ τὸ νὰ ὀνομάζει, ἡ ποίηση παρουσιάζει τὴν πραγματικότητα, τὸ σήμερα. Βοηθᾷ τὴν πραγματικότητα νὰ γίνῃ πραγματικότητα. Ὅπως ἀκριβῶς βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπο νὰ βρεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Ἡ πραγματικότητα, ποὺ ὀνομάζεται ἄψευστα καὶ ἀδίσταχτα, γίνεται κατανοητὴ μὲ σαφήνεια. Μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει κανεὶς. Ὁ ποιητὴς κρατᾷ τὴ μὲ συνθήματα καὶ πρόχειρες διατυπώσεις τυποποιημένη πραγματικότητα ζωντανὴ καὶ δηκτικὴ. Ἐκεῖ ὅπου ἡ πολιτικὴ —καθὼς καὶ ἡ διαφήμιση— προσπαθεῖ νὰ συσκο-

τίσει, και ή επιλογή αποκρύπτει, ό ποιητής κρατάει τήν πραγματικότητα στο φώς τής σωστής λέξης, και τήν αποκαλύπτει σαν άμφισβητήσιμη.

Περισσότερο από κάθε άλλον ό ποιητής είναι θεραπευτής τής γλώσσας. Γι' αυτόν δεν υπάρχουν σημαντικές και άσήμαντες λέξεις. Κάθε λέξη τήν έλέγχει πάντα από τήν αρχή, για να ταιριάζει ακριβώς στη συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Τοῦτο είναι μιá κοινωνική λειτουργία πρώτου μεγέθους. Αυτό τó έννοώ όπως ό Κομφούκιος: «Όταν ή γλώσσα χωλαίνει, τότε εκείνο που λέγεται, δεν είναι εκείνο που έννοείται· όταν εκείνο που λέγεται, δεν είναι εκείνο που έννοείται, τότε δεν πραγματοποιούνται τά έργα· όταν δεν πραγματοποιούνται τά έργα, τότε δεν αναπτύσσονται ή ήθική και ή τέχνη· όταν δεν αναπτύσσονται ή ήθική και ή τέχνη, τότε δεν λειτουργεί ή δικαιοσύνη· όταν δέ λειτουργεί ή δικαιοσύνη, τότε ό λαός δεν μπορεί να βρει άκρη. Γι' αυτό ός μήν άνεχόμαστε καμιá αυθαιρεσία με τις λέξεις. Τοῦτο είναι και τó σημαντικότερο. Για τόν λόγο αυτόν είναι τόσο σπουδαίο ότι ένα στρογγ. λό δοχείο ονομάζεται «στρογγυλό» και όχι «τετράγωνο» (Κομφούκιος). Η έλάχιστη μετατόπιση ανάμεσα στη λέξη και στην έννοούμενη με τή λέξη πραγματικότητα καταστρέφει τόν προσανατολισμό και κάνει από τήν αρχή τήν αλήθεια αδύνατη. Κανένας άλλος όμως έκτός από τόν ποιητή δεν μπορεί να ζυγίζει τόσο λεπτά τις λέξεις. Έτσι τó κάθε ποίημα, που άνανεώνει και ζωντανεύει τή γλώσσα, έκτελει μιá λειτουργία για όλους—και τοῦτο άνεξάρτητα από τó περιεχόμενό του—γιατί ονομάζει και διαμορφώνει τήν πραγματικότητα που διαρκώς ξεφεύγει.

Η πραγματικότητα δέ γίνεται μόνο κατανοητή—καθώς και χειροπιαστή, για μερικές στιγμές τουλάχιστο—άλλά κυρίως αντικείμενο τής επικοινωνίας, τής άπαραίτητης συζήτησης. «Η κατάργηση τής επικοινωνίας είναι ή άπαρχή κάθε βιαιότητας... Έκεϊ που σταματάει ό λόγος αρχίζει τó ξύλο, τó κάψιμο, τó κρέμασμα¹⁸». Όταν ό

ποιητής επιχειρεί να συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινωνίας, με το να εκλέγει σαν θέμα την «κοινή υπόθεση», τότε τοῦτο ἔξαρτᾶται, ὅπως σὲ κάθε ποίημα, ἀπὸ τὸ πόσο συγκινεῖ τὸν ἴδιο τὸ πολιτικὸ θέμα καὶ ἀπὸ τὸ πόσο ἡ «κοινή» γίνεται δική του υπόθεση. Ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ κανεὶς ἀπ' αὐτὸν ἐμπειρία ἀπὸ πρῶτο χέρι μὲ τὴν ἔννοια βιογραφικῆς ἢ γεωγραφικῆς ἀποδεικτικότητας. Κάθε ἐμπειρία, ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ μακρινή, μπορεῖ νὰ γίνῃ γιὰ τὸν ποιητὴ μιὰ τέτοια ἀπὸ πρῶτο χέρι, ἂν τὴν αἰσθάνεται σαν σόκ, σαν κάτι ποὺ τοῦ συμβαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ πρόγραμμά του. Ἡ γνώση εἶναι προϋπόθεση, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Μόνο αὐτὸ ποὺ μπαίνει στὸ πετσί του, θὰ μπεῖ στὸ πετσί καὶ τῶν ἄλλων. Γι' αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ποίημα, ὅπως κάθε ποίημα, εἶναι τόσο ζωντανὸ ὅσο ζωντανὸ εἶναι σαν «ποίημα». (Ἐδῶ ἡ ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ ποιήματος εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἀμφίβολη καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἀντικατασταθεῖ καλύτερα ἀπὸ τὸ «δημόσιο» ποίημα, ὅπως προτείνει ὁ Krolow). Τὰ περισσότερα «δημόσια» ποιήματα δὲν εἶναι πιὸ «ἀποτελεσματικά» ἀπὸ ἄλλα προγραμματικὰ ποιήματα καὶ συνήθως εἶναι ἀσθενέστεροι ἀνταγωνιστὲς μιᾶς δημοσιογραφικῆς ἀνάλυσης ἢ ἑνὸς τηλεοπτικοῦ ρεπορτάζ. Στὴν καλύτερη περίπτωση, τὸ «δημόσιο» ποίημα εἶναι τόσο μεγάλο, ὅσο καὶ ἡ μομφὴ ποὺ περιέχει καὶ μερικὰ «δημόσια» ποιήματα τῆς ἐποχῆς μας ἀνήκουν στὰ καλύτερα, ἴσως ὄχι μόνο αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Γιὰ νὰ ἀποφύγω συγχύσεις, ἐδῶ δὲ μιλάω γιὰ ρεαλισμὸ στὴν τέχνη μὲ τὴν τεχνικὴ ἔννοια τῆς λέξης, δηλαδή ὄχι γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ποίηση καὶ τὴν πραγματικότητα.
2. Ἐδῶ δὲ συζητᾶμε τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ μυθιστόρημα ἔχει ἀκόμη μιὰ θέση δίπλα στὴν κοινωνιολογία, στὴν ψυχολογία καὶ στὴν περιγραφή γεγονότων.
3. «*L' essentiel n' est pas ce qu' on fait de l' homme, mais ce qu' il fait de ce qu' on a fait de lui*». *L' Arc*, Nr. 30, 1966, Σελ. 95.
4. Ἐδῶ μιλάμε γιὰ τὴν ἐπιστῆμη σαν ἀγωγὸ καὶ διαμορφωτὴ τῆς πραγματικότητας (στὴν ἔννοια αὐτὴ οἱ φυσικὲς καὶ οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, δὲ διαφέρουν οὐσιαστικά) καὶ ὄχι γιὰ τὴ γνώση σαν αὐτοσκοπὸ.

5. Πρβλ. *B. Brecht, Über die Produktivität der Einzelnen, Me-Ti, Frankfurt, 1965, Σελ. 131.*
6. 'Ακριβῶς ὅπως στὸ ὀρησκευόμενο ἄνθρωπο ἡ προσευχή.
7. Αὐτὸ ξεχωρίζει τὸ ποίημα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς σημειώσεις. 'Ο ποιητὴς δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ φτιάχνει μὲ λέξεις μιὰ πραγματικότερη πραγματικότητα.
8. *Über die Besonderheit als Kategorie der Ästhetik, Neuwied und Berlin, 1967, Σελ. 378.*—Τὴν «ἰδιομορφία» τὴ ζοῦν ὅσοι πλήττονται ἀπ' αὐτὴ σὰν *Pudendum* (ντροπή). 'Η ἀμηχανία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ποιητῆ, πού σχετικοποιεῖ τὰ πράγματα, πού προσαρμόζεται στὴν κοινωνία, μετατρέπεται σὲ αὐτοειρωνία. "Ἐνα περίβλημα ἐπίσημης συμφωνίας ἀντικαθιστᾶ τὴν προηγούμενη «αἴγλη».
9. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τελευταῖα ἡ ψυχιατρικὴ ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ, μ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἔννοια, τὴν ποίηση σὰν πρόσθετη θεραπεία: σὰ μέσο γιὰ τὴν ἀνάκτηση τοῦ 'Εγὼ καὶ μ' αὐτὸ γιὰ τὴ δυνατὴ συνάντηση τοῦ 'Εγὼ μὲ τὸν κόσμο. 'Επίσης δὲν ξαφνιάζει κανέναν, ὅτι ἀκριβῶς ἡ ψυχικὴ διαταραχὴ, ἡ ἀπώλεια τοῦ 'Εγὼ στοὺς διάφορους βαθμοὺς τῆς, παίρνει στὶς ὑπερναπτυγμένες βιομηχανικὲς χώρες, κυρίως στὶς ΗΠΑ, ἐπιδημικὸ χαραχτήρα. (*Poetry Therapy, A New Ancillary Therapy in Psychiatry, New York, 1966*, ὅπου ἡ θεραπεία περιγράφεται ἀναλυτικά, σὰν προετοιμασία γιὰ τὴ ζωὴ ἔξω ἀπὸ τὸ θεραπευτήριον, πού ἂν θὰ τὴν ὀνομάζαμε «κανονικὴ ζωὴ», θὰ ἦταν ἴσως ἕνας ὑπεραισιόδοξος χαρακτηρισμὸς). Γιὰ τὴν παράδοξη ἐπενέργεια τοῦ «πρὸς τὰ μέσα στραμένου κίνητρου», σὰν ὑποχώρηση πού δυνατοποιεῖ τὴν ἐπίθεση, πρβλ. πιὸ κάτω IV.
10. 'Ο *Gottfried Benn*, σ' ἕνα γράμμα του τὸ 1949: «Καμιὰ πρόταση, καμιὰ πραγματικὴ καὶ οὐσιαστικὴ πρόταση δὲν μπορεῖ νὰ γραφεῖ, χωρὶς νὰ βρῖσκεται πίσω τῆς ὀλόκληρο τὸ πάθος καὶ ὀλόκληρος ὁ πόνος μιᾶς προσωπικότητας».
11. *Peter Hamm*, γεν. τὸ 1937, *Für alle wollte ich sprechen, στὸ Lyrik aus dieser Zeit, 1963/4, München Esslingen, 1963, Σελ. 128.* 'Ο *Hamm* ἦταν αὐτὸς πού πρῶτος διακήρυξε πῶς πρέπει νὰ ἀφήσουμε τὴν ποίηση στὴν ἄκρη καὶ νὰ διαβάζουμε καλύτερα τὶς ἐφημερίδες, ὅταν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1966 ἡ διάσταση ἀνάμεσα στοὺς φοιτητὲς καὶ στὸν πληθυσμὸ πῆρε στὸ Βερολίνο ἀπειλητικὲς μορφές. Σὰν τὸ ἕνα νὰ ἀπόκλειε τὸ ἄλλο.
12. Πρβλ. *Theodor W. Adorno, Negative Dialektik, Frankfurt, 1966. Σελ. 258.* «Μ' αὐτὸ θὰ ἐξαφανιζόταν ὅ,τι λέμε ζωὴ... καὶ θὰ συμβεῖ μὲ κάθε τι πού θεωρεῖται σήμερα ζωὴ καὶ ἀπλῶς μόνο ἀποκρύβει πόση λίγη ἀξία ἔχει ἤδη ἡ ζωὴ».
13. Μιὰ δῆθεν ὑπαρξὴ θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἐξασφαλίσει γιὰ ἕνα διάστημα, ἂν πήγαινε σύμφωνα καὶ ὄχι ἐνάντια στὸ ρεῦμα, ἂν γινόταν «οὐδέτερος», ἕνα διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς κοινωνίας. 'Αλλὰ κι ὅταν ἀντιστέκεται κινδυνεύει νὰ «οὐδετεροποιηθεῖ» καὶ νὰ ἐνταχθεῖ σὰ «διακοσμητικὸ στοιχεῖο».
14. Τὸ ἴδιο ἐννοεῖ καὶ ὁ *Karl Krolow*: «'Η μετατροπὴ τοῦ θαύματος σὲ πραγματικότητα, ἕνα θαῦμα μὲ τὸ ὁποῖο «ὄλα θὰ γίνονταν διαφορετικά»: αὐτὸ

εἶναι τὸ πανάρχαιο οὐτοπικὸ ὄνειρο τοῦ ποιητῆ». «Ἀκόμη καὶ στὸ πιὸ ἐξιδανικευμένο ἔργο τέχνης κρύβεται ἓνα «πρέπει νὰ εἶναι ἀλλιῶς»... Τὰ ἔργα τέχνης, ἀκόμη καὶ τὰ λογοτεχνικά, εἶναι ὑποδείξεις στὴν πράξη, στὴν ὅποια αὐτὰ δὲ συμμετέχουν: Τὸ φτιάξιμο μιᾶς σωστῆς ζωῆς». *Th. W. Adorno, Noten zur Literatur III, Frankfurt. 1965, Σελ. 134.* Τὸ ἴδιο καὶ ὁ *Heisenbüttel*.

15. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπαναστατημένοι νεαροὶ Ἀμερικανοί, οἱ *Hippies*, ἓνα κίνημα διαμαρτυρίας ὅπως τὸ *Sturm und Drang*, ἢ *Jugendbewegung* ἢ οἱ *Beatniks*, χρησιμοποίησαν τὸ λουλούδι σὰν ὄπλο ἐνάντια σ' ἓναν ἀπάνθρωπο τρόπο ζωῆς, σὰ νὰ ἀκολουθοῦσαν τὸ σύνθημα τοῦ *Allen Ginsberg*: «*Who wages a war on roses shall have it*». «Ὅποιος κηρύσσει τὸν πόλεμο στὰ τριαντάφυλλα, θὰ τὸν ἔχει». Ἐννοοῦσε: «Ὅποιος κηρύσσει τὸν πόλεμο στὴν ποίηση...», καὶ τὸ ἐννοοῦσε στὴν κυριολεξία. Ἡ ἀπαίτηση τοῦ *Auden* γιὰ τὴν ποίηση: «*To unlearn hatred and to teach love*», «Νὰ ξεμάθουμε τὸ μίσος καὶ νὰ μάθουμε τὴν ἀγάπη», ἤχει κι αὐτὴ σὰν ἓνα σύνθημα τῶν *Hippies* ἢ τοῦ *Herbert Marcuse*. Αὐτὲς εἶναι οἱ πιὸ νέες καὶ οἱ πιὸ παλιές φωνές διαμαρτυρίας ἀνθρώπων, ποὺ θέλουν νὰ εἶναι ἄνθρωποι. (Ἄν καὶ στὸ κίνημα αὐτό, τὸ χάπι, ἢ φυγὴ στὸ ξέχασμα, παίζει μεγαλύτερο ρόλο ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Ἐγώ).
16. Ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐφημερίδας, ποὺ ὀδηγεῖ κάθε πρωτὶ σὲ κάθαρση τῆς ἀγανάκτησης, δὲν εἶναι συχνὰ σ' ἓνα κατώτερο ἐπίπεδο ἐπίσης ἓνα «ἄλλοθι», ἀκριβῶς ὅταν ἡ ἀγανάκτηση εἶναι μεγάλη καὶ αὐτὴ καθαυτὴ χωρὶς ἀποτέλεσμα;
17. Ὅλες οἱ θεωρίες φαίνεται πὼς ἀναιροῦνται σήμερα. Τόσο στὶς θετικὲς καὶ στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, ὅσο, καθὼς γίνεται καθημερινὰ αἰσθητό, καὶ στὸ πολιτικὸ - κοινωνικὸ πεδίο. Τὰ πράγματα λειτουργοῦν σὰν ἀπὸ θαῦμα, καὶ οἱ θεωρίες προσαρμόζονται συνεχῶς στὴ λειτουργία τῶν πραγμάτων.
18. *Sartre, Qu'est-ce que la Littérature, Callimard, 1947. Σελ. 342.*